Повість

У селі Вербівці живе чоловік із жінкою, може, хто знає, Михайло Панасенко. Такий він із себе: височенький, сухорлявенький. Богомільний там він такий. Як зачув дзвін, так він і в церкві тобі. За парубоцтва служив у хазяїна грамотного, грамоти вивчивсь: читає письмо святе, житія. Жінка в його нижченька за його, тільки огрядніша якась, Палажкою звуть. Живуть страх не в миру! Гостра, невпокійна Палажка таки й ненавидить Михайла. Якийсь уже він поважний дуже: ні похихотіти з ним, ні попустувать. А сама нечепурна удалась. То колосків у полі після неї зостається багато, то бур'яну на грядках; хата часто не заметена в неї, на лаві наляпано.

— Чепурнішою буть треба! — іноді їй скаже Михайло.

— Кнюх поганий, монах! — вона зразу на його.

Михайло:

— Безсовісна, гріх мій великий, скушеніе!..

Ото в його лайка така.

Вона йому — дулю або ухопить палюгу та палюгою його.

Так і живуть. А побрались, — кажи ти! Хоча так і брались вони... Палажка десь аж у якономії у Потіпаки служила, і зроду-звіку вони вперше побачились, як Михайло уже з паляницею до неї прийшов.

Ще любить справки Палажка, а тут і їсти нічого: поля з півдесятинки всього; така люта усе.

II

Була у їх донька, Оленкою звали. Як опеньочок, ще невеличке було, а там таке: оце як Палажка що робить, пряде абощо, було, то Оленка торкає пальчиком роботу її та:

— А як воно це?!.. А з чого воно?

Букварець купив їй Михайло, зробив їй указочку; прийде зима, єсть вільний час, Михайло:

— Ану, Оленко, грамоти вчитися, ану грамоти... Оленка, таке манюсюсіньке, в сорочечці, чорнявенька, як і батько, пальчик у рот, сідає:

— Це "а", а це "б", — читає за батьком. А ранок, вечір настане, Михайло:

— Ану, Оленко, бозі молиться, ану бозі... Бозя папки дасть, здоров'ячка дасть.

Стає опеньочок, молиться за татом. Таке втішненьке. Тільки часто плаче було. Матері боїться було, як люта вона. Таке вже раде, як коли тихо у їх. Залізе за стіл було, візьме савтир батьків абощо, та й давай:

— Господи помилуй, алілуя! — хоч там і не те стоїть, читає, та ще з протягом, як батько.

На улицю до дітвори Оленка не ходить було. Батько:

"Грішка, Оленко, на улицю: бозя битиме". Слухає.

А надокучить їй дома сидіти, до дідуся Гната було побіжить, батька Михайлового. Дідусь цей, як ще Оленка вчилась на ногу спинаться, жив при Михайлові, було водить Оленку по хаті, а зараз — при Василеві, старшому синові, що поруч з Михайлом і живе, в одстроєній хаті. Не вжив у Михайла старий через Палажку, що й до його сувора була і добрим словом не обізветься ніколи було. Бігає до дідуся Оленка було. Дідусь було по головці погладить її, гостинчика дасть їй якого, яблучко абощо. З Сергійком подружила Оленка. А Сергійко — Василів хлопчик, трохи старшенький од неї. Дідусь було з кисличок дубових чорнило Їм робить, соломинкою писати бублички вчить їх було. Був грамотненький.

Підбільшала Оленка. Оддав Михайло в школу її. Страх охоча до вчення була! Одно вона нишпорить щось, одно вона вчиться собі.

Була вже у третій групі вона. Після великодня їй малось вчення кінчать. І тут у піст яка несподіванка трапилась їй.

Їхав через Вербівку у школу второкласну, що єсть біля Вербівки у селі одному, наблюдатель єпархіальний над школами церковними протоієрей Полієвкт Сохановський. Заїхав і у вербівську церковноприходську школу, де вчилась Оленка. Спереду сиділа вона, така: в керсетині черкесиновій, платочку біленькому, бліденька, а дивиться так допитливо. Отець Платін, сельськйй батюшка, показав на неї отцю Поліевктові.

— Оце, — каже, — й вона, що вчиться на всі ці села найкраще.

Отець Полієвкт, товстенький, руденький:

— Ану, дівчинко, прочитай мені молитву господню, — до неї.

Почервоніла Оленка, а проте не злякалась. Встала, прочитала йому. Похвалив, далі:

— А як, дівчинко, по-руському буде: "хлеб наш насущний даждь нам днесь?"

Одрубала йому: так і так, каже. Спитав її ще про Адама щось, якусь задачку напам'ять задав, і це одру-бала.

Він:

— Так. Тепер скажи мені, дівчинко, хочеш ще й далі вчиться? Вона:

— Хо-о-чу, —так з протягом.

Отець Полієвкт:

— Гаразд. Підготовся ж ще за літо трохи, ходи ось до батюшки, а там ми одішлем тебе в більшу школу ніж ця... на стипендію, що єсть на нашу єпархію: учиться на шкільний кошт, розумієш?

Так радісно всміхнулась 0ленка, засоромилась та й оченята вниз поставила.

Ходила літом до батюшки. Він показував їй, як готовиться треба. Вона дітей йому поглядить, се-те, і така: читає, читає оце та:

— Коли б уже швидче одіслали мене в школу ту більшу,-до батюшки було,-які воно книги там і чому воно вчаться там?

Або мовчить-мовчить та й усміхнеться оце:

— А якою я, — каже, — буду тоді?

III

Під осінь одіслали Оленку і в школу у ту, аж у Великоросію десь. А школа та... второкласна, кажуть, та й церковноучительська там. В одному вони й домі, кажуть.

Присилає Оленка додому письмо незабаром. "Как я рада! — пише, по-руському, звісно, пише, — прийомний екзамен здала! Татусю, мамусю!.. Вивчусь, — знатиму й я вже тоді, як і вчитель. Тоді й мене настановлять учителькою. Книг, картин тоді накуплю, наставлю по вікнах квіток, питиму чай і вас напою. Та тепер уже мене і балакать по-панському учать і вбрання мені панське дали. Та зразу, як приїхала я, то так тут і обступили мене, розглядають: у віщо вдіта, та як балакаю, слухають. Та я боюсь-боюсь, а вони: "хахлушечка", кажуть. Та яка школа велика! Так луна по їй і іде. Та все у їй так і блищить: і поміст, і лутки. Та й церква в школі, і живем у школі, та все самі школярки, а школярів, як у вербівський школі, й нема. Та в коридорі й гуляємо. А глянь у вікно, який город здоровий, страх!"

На літо, в кінці весни, приїжджає додому Оленка. Платтячко синеньке на їй, попередничок, ботики. А личенько вимите, біле таке. Радіє, цілується, сюди-туди роздивляється. Побігла в садочок, до квіточок припадає, зазирає до кущиків. А знов убігла в хату, вхопила корзиночку, що привезла з собою, вийняла яєчко якесь позолочене, сестричці маненькій Парасі, дає.

— На різдвяні святки це там,-каже, — ялинка була: свічечок-свічечок на їй, — каже, — та цяцьок.

Сахарцю дістала, дає:

— Наоставляла, — каже, — од пайки.

Книжечку синеньку дістала, на стіл положила:

— "Тарас Бульба", — каже,-шкільний подарок. Тетрадки повиймала, показує:

— Чистописання це, — каже, — а це ось диктовка...-— щебече. Тільки вже багато слів руських вживає, яких і не второпають батько та мати.

Побігла й до дядька Василя. Дідуся Гната не було вже тоді: помер минуле ще літо. Сходила до батюшки. А діждала неділі, до церкви пішла.

Почали гомоніть по селу:

— Так от, — кажуть, — щастя Михайлові: так тобі ні з сього ні з того у пани дочку увезеть.

Всміхається Михайло. А Палажка, там хвастуха така, не чує вже й ніг під собою.

— Тепер ти, Оленко, не знайся з простими дівчатами. Дійдеш навук, заміж підеш за пана: хату з цегли поставим, залізом покриєм,-почала до Оленки. А до Михайла:

— Моя донечка вчиться онде, а я в запасці буду ходить!.. Справ спідницю мені!

IV

Приїжджає було й щоліта додому Оленка. Сумне тільки життя їй було. Їство: борщ, хоч видивись, картопелька, цибуля, часник, що аж хата провонялась цим. А хата така кривобока, старенька, і так тісно, поночі в їй. А неспокій у хаті? Неспокій ще побільшав. За вгород гризти почала батька мати. А чого за вгород?

Дід Гнат, батько Василів та Михайлів, помер у Василя. Що у Василя йому спокійніше, ніж у Михайла, жилось, що Оришка, жінка Василева, людина кращої вдачі, до його ласкавіша була, ніж Палажка, він, умираючи, сказав Василеві взяти города його більше проти Михайла на сажень ушир, Михайлові ж сказав не перечить цьому. Поховали батька брати, худібчиною стали ділитися. Жалкенько було Михайлові попускать братові більше города, та така батькова воля — попустив.

— І сякий, і такий, — почала на Михайла Палажка, — таке вбожество дома, а ти попустив!.. Батько ска-зав та,й умер: і не попускать можна б було, сі та ті б попускали тебе.

Почала й на Василя й сім'ю його ворогувать та злиться Палажка.

— Підлізли сякі-такі до старого, — почала думать про їх, почала бабам хвалиться на улиці, — підлизалися до його, що він їм так сказав города узять.

Перестала до їх і в хату ходить. Хоча вона й так рідко ходила до їх: не любила Михайла, не любила і родичів його. Стала заборонять і Оленці ходить до їх.

— Не ходи, — було каже їй, — нехай підлизи, вороги мої не втішаються тобою, баришенькою моєю.

Та дарма ці балачки Оленці були. Підлизування сім'ї дядькової до дідуся не бачила вона, а просто догляд до його людський. Ходить було: до дядини Оришки, до Сергія, Сергійка колишнього. Дядина поважніша, ніж мати, така невеличка, балакуча, се-те їй розкаже було, де що чула абощо. А дядині Оленка було про город, де вчиться, розказує.

— Все таке у йому... електричество, — каже, — і світять, і бігають ним. Ну й люде, — дивується було, — до чого дійшли!

А Сергій теж у второкласній учився тоді. З ним і про грамоту можна було побалакати Оленці.

— Що то та грамота, вчення! — було йому каже Оленка. — Вчені люди розумні такі. Хоч, — каже, — і ті вчительки, що там учать нас! Такі любі, тихі та знають багато всього: балакать тобі про віщо як стане котра, слухай тільки. Аж млосно стане тобі, як їх прирівняти до себе, настільки освіченіші вони. Та по квартирах у їх так гарно: грає музика, книги, картини, пахне духами, просторо, світло. Так і піде мороз по тобі, як на їх життя глянеш і домашнє своє пригадаєш.

Страх як бажала Оленка і собі дійти такого життя, дійти такої освіти, як ті вчительки. З книгами й не розлучається ніколи було. Нігде їх брать було у своєму селі, у Степурівку ходила, сусіднє село. Там у старенькому панському домикові була народна книгарня. Стара пані книгаркою. Бере було у неї Оленка засмальцьовані, порвані книги, читає у садочку у себе на столику. Та такою до книг була і в школі вона. Заїхала раз було до неї її шкільна подруга звідкільсь. Розказувала про неї Михайлові.

— Там, — каже, — така Оленка ота: вивчить урок, сідає за книгу, яку з шкільної книгарні взяла. І вечора для читання їй мало, а й серед ночі читає вона. Оце як поснуть уже всі учениці, то вона встане потихеньку-потихеньку, бо забороняється це, лампу підкрутить, читає.

## V

У церковноучительській училась Оленка уже, на стипендії теж. Сергій, що раніш, ніж вона, вчиться почав, тоді вчителював уже десь. З второкласної вийшов, де три годи пробув, на вчителя екзамен здавав. І книг деяких собі уже роздобув, і рідною мовою писаних.

Такий кругленький, русявенький, як мати; приїздить на літо додому було. Почала Оленка і в його брать книги. Дуже здибувалась була, як вперше взнала, що ми — українці і що в нас своє єсть письменство.

— Як-таки так, — каже, — що я досі й не чула про це!!

В "Кобзарі" дочиталась до слів: "І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь", — та й замислилась. А пішла до Сергія та й каже:

— Справді: чого цураться того, що ми найуперід у житті почули, побачили?.. Чого цураться, що нам сама природа дала?

Як стала у Великоросії вчиться, балакала тільки руською мовою, а то вже й своєї вживать почала. І убрання іноді надівать стала своє. А раніш було як не в шкільному ходить, то в платті, що справить батько. Почала іноді й керсет надівать. Мати було їй:

— По-благородному, Оленко, привчайся: тобі тепер не личить мужиче.

Тільки всміхнеться Оленка.

Познакомилась з степурівською вчителькою, дочкою книгарчиною, і в неї книги брать стала. І така була: Сергій як нагадає про що їй, чого ще не знає вона, з писання Дарвіна про що абощо, почервоніє-почервоніє було.

— Як же я, — каже, — мало читала!

І ото вже вона дістане як не в Сергія, то в учительки книгу таку, як єсть у їх, та читає-читає вже.

Турбується було, що у школі не дають таких книг. Шиє, вишиває було, — рукоділля, якого й у школі вчилась.

Од роботи домашньої мати її увільняє було.

-Не в своє діло не мішайся,-— каже було їй, — одного вже держись.

Було щоденник Оленка веде.

"Я, — було пише в щоденнику, — з грязі вилізти хочу. Я бажаю до чогось великого, гарного йти, бажаю людськості, правди в житті, про віщо так пишуть у книгах".

А музику як любила вона! Сергій на скрипку грать трохи вмів. Грає Сергій, і не змигне Оленка нікуди, слухає так. Почервоніє було, та аж дрижати стане уся.

— Ну, й музика, — каже було, — як вона душу проймає!

Вчилась і сама грать на роялі: охочих, казала, учать у тій школі цьому.

А в глибокі думки як заходить було!

У жнива раз помер один товариш шкільний Сергіїв, ще й сусіда близький його та й Оленчин, Андрій Біла-ненко. Стукають майстри, роблять домовину йому, вона сидить у садочку, пише в щоденнику:

"Отак! Учився хлопець, був гарний, хороший, та це й... у холодну, глуху, темну, тісну могилу споряджають його! І це... проваляться груди йому, висохне мозок... Боже! Що ж це таке? Та невже ж це буде й зо мною?! Як же це так? А що там?.. Тихе, святе раювання? які почуття невідомі? огонь, пекло, муки? чи спокій і спокій, вічний, страшний, поки й світа й сонця!! Боже!.. Що ж таке буття й небуття?.. Люде, що таке?"

А раз прочитала Фламмаріона про небо. —— Так от, —каже до Сергія, — де взялись усі ті мири незлічимі, де кінець простору небесному!

Вечорами усе вона дивиться на небо, на зорі було. Цвіт небесний любила, голубі плаття носила.

Палажка ж усе більше не любила, що Оленка до "ворогів" її, знай, ходила, та ще й балакучіша була до їх, ніж до неї, матері. А Оленка з матір'ю якось негаразд почувала себе через її вдачу, невпокійну таку. Особливо дуже не сподобалось Палажці те, що Оришка сама раз покликала до себе Оленку була.

Вийшла з хати та:

— А яких я оце грибів добрих насмажила; ось іди, покуштуєш! — до Оленки, що саме на грядках гвоздиками тішилась.

Почула це Палажка з сіней, взяло її зло. Почала думать, як би помстить Оришці за це. І от другого дня топить Оришка у хаті, слухає: десь кури кричать. Вийшла, — у Михайловій клуні, що од грані недалеко стоїть. Неначе хто їх ріже, кричать. Що таке? Пішла до клуні Оришка, — зачинена. Подивилась у дірочку, аж... її й кури. Палажка, аж з їх пір'я летить, хворостиною їх ганяє по клуні.

— Божевільна, що ти робиш? — Оришка до неї.

— Хай не ходять у клуню!

— А чого ж зачинені вони? Заманила, мабуть! Оскиряється Палажка, хмурить брови білі свої:

— Заманила, — каже.

— Помийниця ж ти якономическа! —Оришка їй. Аж підскочила Палажка.

VI

Вирівнялась Оленка, зробилась хороша, стрункa. Була, правда, худощавенька, бліденька трохи, та це не вадило їй; навпаки, робило такою чарівною її, так і нагадувало про щось духове в їй. А карі оченята її були такі розумні.

Почало серденько так уже битися у неї і щічки так палать, як стане вона про кохання читать. Читала вона про вчителя одного. Був теж бліденький трохи, чорнявенький, задумливий був. Читав багато. Докопувавсь до всього, що й життя, що й небо. Добрий був до всього живого, — пам'ятав, що він чоловік.

"От зійтися б з таким, — думає Оленка було, — як би я покохала такого, пригорталась до його, думками ділилась з ним!"

Єсть у дяка вербівського син, Грищенко Федір. Учителює десь, церковноучительську кончив. Учителював і тоді. Хлопець молодий, нежонатий. Жив літом дома. Побажав познакомиться з нею, а тоді у Вербівці тільки й дівчат інтелігентних було, що вона. Почав ходить до Сергія. Тільки Оленка якась соромлива була. І до Сергія не піде було, як у його він. Ходить було по садочку у себе та тільки в садок Сергіїв, де Грищенко, так позирає з-за соняшників. А там грядки у їх між садками й між хатами.

— Ну, які воно, — думає було, — ті мужчини, не брати, як Сергій, і як воно з ними?"

А то раз у неділю сидить Оленка в садочку в Сергія. Пташки щебечуть, сонечко світить; калина кучерява, з одного боку підперта; лавочка, столик, там і вона, чорнобровенька квіточка. Вишита сорочка на їй: керсет плисовий, чорний; стьожка червона в косі, коса довга така. Сергій нахилив вишеньку біля неї, ягідки дістає, вона дивиться у Шевченків "Кобзар", "Дівичії ночі" читає.

Аж ось рипнула хвіртка. Глянула, — Грищенко з-за маку йде. Як пташечка та схопилась Олейка, наче пурхнуть хотіла, та й нікуди. Стоїть, засоромилась, червона, як ягідка. Познакомив Сергій їх. Сіли. Грищенко, чорнявий, вусики невеличкі, в тужурці синенькій, глянув на книжку та:

— Читаєте? — до Оленки.

Всміхнулась.

— Читаю, — промовила так соромливенько.

— А читання річ гарна, — Грищейко їй.

— Аякже! — Оленка йому. — Це ж таке їство духовне. — Перегортає листочки та зирк-зирк на тужурку йому.

Грищенко:

— Читаєш і, як би сказати, бачиш усе.

Повела Оленка язичком по губі та:

— Еге. І до неба ближче стаєш. Почуття такі іноді... — та й не доказала. Почервоніла, кахикнула: у хаті у неї саме сварка зчинилась. Хоча під калиною слів з хати розібрать і не можна було, а все ж чуть було лемент. А слова такі там були:

— Мою дочечку манить, а мене зве помийницею, — мати до батька, — а в тебе й нема того, щоб вибатькувать її, сяку-таку невістку свою!

Батько:

— Та хоч ради неділі святої не кричи, ради чоловіка чужого, там он учитель чужий, почує...

— А що мені такі вчителі! Й панів вони, чи що? — батькові мати.

Вийшла далі мати надвір, під калину з-за пшенички дивиться давай.

Оленка:

— Яка яблунька гарна! — Встала та й іде за яблуньку.

— Ще й ховається! — мати до неї, — Думає, що я й не бачу її; додому йди!

Пішла Оленка такою ходою нерівною і попрощаться забула.

— Не ходи! — напустилась мати у хаті на неї. Батько й собі:

— Та й справді, Оленко: краще б було, якби ти таки й не ходила до їх.

Що тільки Михайло не був задерикуватий, як Палажка, а йому теж не до вподоби було це ходіння. Боявся, щоб Сергій її "з пантелику" не збив. Про його тоді балачки ходили, що він у бога не вірує, у церкві поклонів не б'є, свічки не ставить та не часто й буває у їй; і комусь ще казав, що земля кругом сонця літає і що дощ з пари.

— В писанії немає цього, — казав якось Михайло Сергієві, — це од невірців усе; ніхто сил божих не знає, а дощ бог дає, а не з пари.

Не любив Михайло Сергія. Через його та й до Василя рідко ходить було.

Усе було він Оленці товче:

— Живи по-божому: пости чти, до церкви ходи.

VII

Незабаром знов побачила Оленка Грищенка в Сергія. Дивиться на його з-за городини. .

"Тоді я гаразд і не роздивилась на його, — думає, — а він такий... про читання зразу почав".

І пішла б, може, до його, як знакома уже, мати ж... сидить біля хати, лущить насіння. А Оленка в Сергія, в дядини, крадькома вже бувала. Та й Грищенко... хто його зна, якої тепер думки про неї, що тоді її так осоромила мати. Щоб хоч не дивиться на його, не чути його голосу, пішла Оленка на вигін!

Вигін за садком зразу, високий, крутий. Тут і там по йому коні пасуться, телята щипають травичку, вітряки стоять. А внизу село лежить, таке кучеряве. Кучері то-польові, срібненькі, підіймаються вгору; інші, чорні, позвисали над клунями; ще інші, вишневі, сливові, повивають хати. А церква, наче зіронька в небі, сяє-сяє в гущавині. Убік попід вигоном долина побігла. По той бік долини гай зеленіє, то в долину збігає, то в поле вискакує, що жовтіє проти сонця за ним. А там далечінь... синіють гаї.

"Боже мій! — думає Оленка. — Чого я сама? Потішиться ні з ким красою цією".

Щось забалакало ззаду. Оглянулась, — Сергій і... Грищенко за нею ідуть. Затьохкало в неї. Чубок на голові погляділа, що визирав з-під платочка, на плаття голубе подивилась собі, припинила ходу. Привітались.

— Яка краса унизу! — Оленка до Грищенка.

— А що, вас не били у хаті тоді? — він до неї. Всміхнулась Оленка й нічого. Стало ніяково їй. Сергій це помітив, про друге почав:

— Читав я в газеті, — каже, — що в селі одному хлопці й дівчата прості спектакль дали. Порядкували вчитель та дяк. Да якби і в нас таке встроїть, та ще й прибуток призначити на яку ціль корисну!

Оленка зирк-зирк на Грищенка, ніби питала його, що він скаже на це.

Грищенко, мабуть, думав, що Оленка на вбрання позирає йому: поглядів комірець отюжений, висунув трохи з-під тужурки його, кахикнув та:

— Інтересний, — каже, — з степурівським дяком спектакль був учора у нас. І то ж чорт рябий! Новісінькі карти були у мене, і він... — Грищенко зареготів, — і він чисто порвав.

— За віщо? — всміхнувся Сергій.

— П'ять рублів я виграв у його. Я вже казав йому:

не вмієш — не сідай, а він... хе-хе!

"Карти на умі в його!" — подумала Оленка про Грищенка. Глянула на його: такий повний, червоний, в'язи товсті. "Зовсім і обличчям не схожий на того, про якого я читала", — подумала.

Сергій глянув на сонце та:

— Інтересно б оце подивиться на сонце в скло закоптіле.

Оленка:

— І то ж тіло величезне таке! А проте... потухне колись.

Грищенко:

— А он чорногуз який ходить! — карлючкою за вітряк показав. — От якби рушниця оце!.. Чудасія!.. Як я уцілив нею раз був ворону, так і пішла з тополі перекидя.

"А нащо уцілив, спитать би тебе?" — подумала Оленка.

Довгенько ходили по вигону. Грищенко й до дяка степурівського ще вернувсь, розказував, як той п'є горілку та як на голові вміє ходить. — Інтересно, — каже. Оленка більш мовчала.

"Хай... — було думає, гуляючи з Грищенком, — кончу школу, далі одчиняться двері мені... невже не зустріну тоді його... любого, з душею".

VIII

Палажка тим часом все частіш і частіш загризалась з Оришкою. Після того, як її Оришка назвала помийницею, вона як помітить, що Оленка у неї була, так Їй і зробить шкоду яку. Іде поз грань, соняшник зломить Оришці або переб'є ногу курчаті її, як піде до неї, Палажки.

Лютувала на Оришку Палажка і все дужче злилась і на те, що у неї, "ворога" такого, город більший. Почала все частіш дорікать ним Михайлові. Солі нема, борщу нічим затовкувать, так на язиці й огород у Палажки.

— Підлізли сякі-такі до старого, а ти попустив їм! — гримає на Михайла. — Хоч би це який кущ картоплі продать з тії смужечки, що оддав їм, і то б же яка це запомога була!

Вийде з хати Михайло, перед очима і смужечка та.

"Справді, — почав думать він, — нащо попустив? Хоча... батькове ж слово... і не попускать не можна було... "Чти отця", — в писанії сказано. Це... це все Василь та Оришка тут винні. Підлізли під старого, мовляла Палажка, так воно й є! Бо й справді: чим я од Василя гірший у батька? За віщо Василеві більш огорода од батька? За те" що батько жив при йому. Так і при мені раніш жив! Нехай Палажка, може, чим і не догодила йому, так... у якій же я тут вині?! Підлизли під батька і все тут".

Так почав думать Михайло, і вже й сам на Василя та Оришку злитись почав. Уже й бувать у їх перестав. А робить їм погоду Палажка, він і не спиняє її. Іноді й сам ще як захватить їх кури з свого города, то аж сторчголов летять.

Лайка, сварка і в хаті й надворі.

"Бідність— і зло через те, — думає Оленка було. — Хай... — було розважає себе, — кончу вчення, матиму місце, буду запомагать батькові, матері, може, хоч трохи утихне гризня".

Зіставалось Оленці, щоб уже кончить школу, год один ще повчиться. Діждала кінця літа, поїхала.

IX

Перед тройцею приходить од Оленки одкритка, пише:

"Кончйла з нагородою —євангелією в червоному бархаті, оправі золотій. Тоді-то за мною на станцію виїдьте".

Прийшов час і їхать. Запріг Михайло конячку, поїхав. Весело їхалось. Незчувсь, коли і в Гайдарях опинивсь, а двадцять же верст, велике село. Виїхать з його, і станція зразу.

Розвиднялося саме. Осокори в садочку, неначе намальовані, стоять на побілілому небі, а водокачка стоїть сувора така.

Немає ще поїзда. Самі грузові вагони збоку стоять. Світиться в декількох вікнах. Телеграфіст в одному сидить, куняє. А біля кущів стрижених хропе хтось на клунках. Десь панок у брилику взявсь, походжає. Надворі все світліше стає.

— А дозвольте спитать вас...-— до панка до того Михайло,— чи швидко вже поїзд?

Панок:

— А тобі ж куди, на заробітки кудись?

Всміхнувся Михайло:

— Ні, дочку виглядаю з школи.

Зупинився панок: — Як то з школи? Підійшов до його Михайло:

— Училася з панськими дітьми.

Дивиться панок то на сіру свиту Михайлову, то на зашкарублі чоботи йому. Всміхається Михайло. Походжає панок, Михайло й собі поруч з ним.

Прийшов поїзд, чмихає стоїть. Насторожився Михайло. Зирк! Висувається з зелених присінок корзиночка. Держить її панночка в

голубому. Рученята такі білі у неї, манісінькі. Чубок такий кучерявенький з-під платочка визирає у неї. А на щічках і рум'янчик єсть. Виходить, всміхається.

— Здрастуйте, тату!

Підбив Михайло сінце їй на возі, ряденцем заслав, поїхали.

По вигону сивіє роса, а там он за вербами так небо палає, — сонечко сходить. Тополі в Гайдарях, неначе засоромились чого, почервоніли. Гайдарі. Сюди й туди по садочках біліють хати; клуні, хліви стоять понад улицями. Череда ось іде. Чередник у свиті, в брилі: "Гей!"— помахує костуром. Там он на майданчику бекають вівці. А птаство що по садках виробляє, зустрічає сонечко як! Соловейко, аж у вухах лящить, витинає такої. Та тут ось один, а там десь і другий. Жовна й собі виграє на кленку. Пташка якась: ці-ці! у калині. Нащо вже сорока, і та: скри-ки-ки!

— Який же тут рай! — всміхається Оленка. — Рай, справжній рай!.. А там... стіни. Глянь у вікно: метушня, стукотня, дим.

Михайло:

— Так це ти, значить, учителькою будеш уже! Слава богу. От якби ще й у хторокласній де, щоб жалування більше тобі: запомагать будеш і нам.

— І у второкласній можна мені,— Оленка йому. Помовчала, далі: — Мені так і казано. — Усміхнулась. — В отця Полієвкта я це була.

Як була, розказала.

А на станції біля того города, де живе отець Полієвкт, Оленці пересадка була. Поїзда другого ждать довго, надворі півдня, вона

корзиночку швейцарові поглядать оддала, а сама до його пішла: наблюдатель над щколами і знайомий до того,— спитать про місце його. Подзвонила. Впустили її. Чиста кімната, олива горить. Вийшов отець Полієвкт, повний, очі вузенькі, благословення їй дав, усміхнувся — впізнав Оленку; рік тому, як була у його вона з книжкою якоюсь і поклоном од завідующого школою. Сів отець Полієвкт. Оленка, така учтивенька, соромливенька, стоїть перед ним та:

— Це вже я кінчила, — так потихеньку до його.

Він:

— Ага... Що ж, трудно вчиться було?

— Ні, так...

Погомоніли трохи, далі Оленка:

— Я б вас прохала... як тепер пристроїться мені вчителькою?

Отець Полієвкт, чого й ждала Оленка од його, що він же увів її у науку у цю, усміхнувсь та:

— Гаразд, гаразд, голубочко... Буду мать на увазі... Бога не забувать тільки треба, старших поважать... — Раніш "ти" їй казав, тепер обминав це слово.

Не забула Оленка й про те, що їй доведеться запомагать батькові, а в однокласній школі плата мала вчителям, вона:

— А чи й у второкласній можна мені?..

Помовчав Полієвкт, далі:

— Кінчила церковноучительську: мм... можна. Ось буде й місце гуляще в одній.

— А як я взнаю про те, чи буде місце мені, чи ні?

— Напишу нехай через місяць отам... Звідаюсь ще де з ким.

— Такий добрий... — Оленка до батька.

Їдуть. Ось якийсь домик визирає з-за тину. Стіни білі, покрівля червона, а рундучок зелений такий, виноградом диким поріс. Квітничок перед домиком тим, смужечками якимись, мережечками пішов. Кущики зеленіють якісь. Та трояндою так і несе звідтіля. А сад ззаду так і наліг на той домик.

"От, — думає Оленка, — буду вчителькою так у селі у второкласній; житимуу хаті в такій; квітничок такий буде у мене, садочок, рояль, книги, картини і... він, задумливий, милий, хороший. Будемо людей добру навчать, до всього такого великого доходить будемо з ним".

Михайло:

— А євангелія в оправі золотій тут? — на корзинку показує.

Кивнула головою Оленка, всміхається.

— Отож гляди її, з нею скрізь буде хортуна тобі. В поле виїхали. Сонечко вранішнє золотеньке, червоненьке, уже так осяяло все. Видно: там он і там гаї по долинах червонобокі пішли. Там он річка блищить в очереті. А он десь церква біліє в селі. Чорніють яри. Перепілка, чуть, десь у житі лящить. Жайворонок белькоче вгорі.

— Який же мир божий гарний! — скрикує Оленка.

Дорога повилася й повилася житом, синіє. Жито молоденьке, блискуче, так зеленіє — пішло. Вітерець пахучий піепотить у йому. Сокирки так голубіють в гущавині. А ось коноплі чорніють, запахли. Горох по могилі послався. Могила висока така.

"Могила... — замислилась Оленка. — Кого вона бачила? Татар скуластих? лицарів чубатих, козацьких? чи, може, аж скіфів?.. Де все ділося те, що булр тут колись? Чи хоч сниться краса ця тому, хто, може, у могилі тій спить?.. Боже мій, нащо той сон, такий вічний, страшний, коли життя таке гарне?!"

Сонечко вже височенько підбилось. Вже поминули й Гупалівку з цегловою церквою, з очеретами густими. Ось уже й вітряки степурівські. Степурівка он збоку. А ось уже й гай: звідтіль і звідтіль на дорогу наліг. Дорогі, рідні місця! Там он, де якийсь кущик росте, колись куріпочку зігнала Оленка, ягід шукала; а там, на підгір'ячку, рвала купало...

Бричка ось їде навпроти, Савка Гнатюк, вербівський чоловік, поганяє. Хтось сидить за спиною в його, молодий, картуз — синя околиця.

— Студент Кочурин, — батько Оленці.

Чула про Кочурів Оленка. Савка, візник їх, розказував про їх батькові в хаті при їй. Пани вони, люди багаті, освічені. Старий Кочура в земстві чимсь єсть. А живуть вони недалеко од Вербівки на хуторі.

"Що, якби познакомиться з ними?" — подумала Оленка.

Дачники в їх часто бувають. Учитель з гімназії, Савка казав, часто буває: нежонатий, на щоці родинка. Дочка єсть у Кочури, студентка, Люсею звуть, Савка казав.

Поздоровкався Савка, проїхали.

"Боже мій, — подумали, — невже я не познайомлюся з ними?.. Люде вищої освіти! Таке єсть гарне пишуть про їх. Рай, мабуть, з ними".

Ось уже й хатки у садочках. Баштанець серед дороги ось дітвора городить з пісочку. Он у спориші стовп білий стоїть, "Вербовка" чорніє на дощечці.

— Здрастуй, рідне село!

Вилами улиця. В ліву руч повернули. Ось уже... хто? Мати назустріч іде; Парася біжить.

— Здрастуйте!

А ось уже й тин. Хата старенька виглядає з-під груші, зеленіє садочок. Над вигоном он берести скупчились, на хлівці напирають. Клунька під кленом чорніє.

— А як повиростало усе! — скрикує Оленка. — Рожа он як зацвіла!

В хату ввійшла: невеличка, стеля так низько, а стінка напільня так оддулась. А така вона, хатка ця, мила тепер.

— Ріднесенька хата!

Мати самовар блящаний ухопила, наливає надворі;

Парася — школярка уже — угіллячка з печі дістає, батько вигіряг конячку, чкурнув за булкою в лавку.

Пройшлась Оленка по хаті, пройшлась по садочку, так їй весело, любо, таке їй рідне усе, — розігналась до дядька Василя борозенкою через грядки.

І тут почалось.

— Куди ти? — мати од самовара до неї, так суворо. Почервоніла Оленка, зупинилась.

— А вам що? — питає.

Мати:

— До сяких-таких не ходи!

— Ось киньте-бо це!

— Не йди, я тобі кажу!

— Та поки ж це буде? — махнула рукою Олейка, пішла.

Мати:

— Та не дозволю ж я, — кричить, щоб моя дитина, що найук дійшла отаких, та до ворогів моїх ходила! — Вхопіиш палюгу та трах, трах нею по шибках у хаті своїй.

Стала Оленка, дивиться. Вийшла дядина з хати, — там недалеко хата од хати і двері напроти дверей.

— Що там таке? — обзивається.

— Не мани, сяка-така, дитини моєї, своїми втішайся!

— З ума зійшла? — Оришка їй.

Палажка:

— Ось тобі, о! — крутить дулі, дає Оришці. Якісь люде йшли улицею, поставали навспинячки, дивляться. Прийшов Михайло з булкою, теж дивиться, став. Повісила голову Оленка, похилилась до себе в садок. Закипів самовар, ніхто й чаю не пив.

X

Обгортає Палажка на грядках картоплю після цього якось і дійшла до обніжка, що лежить гребеником між частками Василевою і Михайловою. Такий він бридкий їй: так нерівно город розділяє і за ним такі вороги живуть!

"Хоч устругнуть його трохи", — думає.

Подивилась до Василевої хати — не видно нікого та за соняшниками не дуже й примітне її, нахилилась, клює шарівницею обніжок той. Так гарно їй, таке її усердя бере: в обніжкові зазубні робить, а поз обніжок, піддовбуючись під його, рівець прогортає.

"Хай трохи-потроху обвалюється у наш бік, — думає, — до ворогів посувається: все ж таки нам город буде ширшать, а ворогам зло".

Другого дня прогонив Василь кури з грядок та й до обніжка наблизився. Побачив — скипів. Сердитий-такй якийсь він, чорний, усатий. Побіг, ухопив заступ, давай загортать той рівець, зазубні ті. І землею з грядок Михайлових загортає.

— А, сякі-такі!.. — кричить.

Михайло був тоді в хаті у себе з чоловіком одним. Як вискочить.

— Що то ти робиш!— визвірився на Василя.

Василь:

— А то он що пороблено? — показує йому зазубні.

Бачить Михайло, що пороблено, і хто поробив, догадався, бачив біля обніжка Палажку учора, та це байдуже йому: у Василя частка більша, він те знає.

— Що ж там? Нічого! — Василеві він.

— А, так нічого тобі!

Горне Василь з грядок його землю та зачіпає й картоплю йому.

— Рятуйте! — кричить Михайло.

Виходить з хати і чоловік той. А чоловік той — Семен Остапчук. Чоловік багатий, поважний, письменний. Був він од Вербівки суддею тоді в волості. Іде й він до обніжка, такий здоровий, показний, рудий трохи.

— Що таке? — питає.

— Подивіться ось, — Василь до його, — що воно пороблено обніжкові це?

Подивився Остапчук, та тільки не за Василем оступився. Василя не любив він за його вдачу сувору, що й до його, судді, він непривітливий був. А Михайла тоді ще саме було й треба йому: прийшов до його на роботу кликать до себе, і пообіщав Михайло.

Всміхнувсь Остапчук та:

— Що ж? тут... нічого такого. Почервонів Василь:

— Як нічого? — крикнув на Остапчука.

Остапчук:

— Чого ж кричать?.. На кого кричиш? — з серцем до його. Він:

— А що ж?.. Лізуть у мій огород, і нічого? Михайло:

— А як у тебе он і город ширший, і не кажеш того!

— А тобі що до того? — гримнув на Михайла Василь. Подивився і Остапчук на Василів город: од обніжка до улички, і на Михайлів: од обніжка до ліски,-городи узенькі, примітно, що ширший, хоч і не набагатечко.

— Ширший, да, — додав Остапчук. Почервонів ще дужче Василь:

— Так і ти... і тобі заздро, що город ширший у мене?-визвірився на Остапчука.

— Не тикай!.. З ким ти потикавсь? — Остапчук до його.

— А що ж?

Остапчук:

— Грубіян отакий... У город он лізуть до його... До такого і слід лізти.

— Що ти? Що слід лізти? — скипів Василь. — Що ти, чорт рудий, піддрочку даєш?

Дивиться Остапчук, почервонів, далі:

— Що ти? що ти мені оскорбленіє наносиш таке?! — закривав,— Чуєш! — обернувсь до Михайла.— Чортом рудим мене зве! Свідком будеш: процентуюсь.

Увійшли в хату Остапчук та Михцйло. Була в хаті й Палажка, сиділа на полу, пір'я в решеті драла. Оленки ж не було й у городі, десь зійшла од клопоту. Всміхається Палажка: увесь час у вікно одсунене слухала бучу. Остапчук нічого. Увійшов у хату, щоб ціпок узять та додому йти та й... сів на лаві, похнюпився. Сердито йому. Як-таки так? Якийсь-небудь харпак і його, суддю, такого чоловіка поважного, так образив! І за це йому тільки арешту може буть суток з скільки. Щоб і робив йому! Підняв голову:

— А з якого благополучія у його, прохвоста, город більший? — почав до Михайла.

Почухав потилицю Михайло, сів на лаві й собі та:

— Подарував старий йому трохи... підліз.

— А документа ж ніякого в його нема од старого?

— Нема.

Стиснув Остапчук плечима.

— Дивуюсь, — каже, — тобі: чого й дивишся на його тоді? Тобі ж тут жаліться можна в суд: нас, мов, два брати, город батьків, а владієм нерівно ним. Прощу порівнять наші частки.

Мовчить Михайло, дивиться на Остапчука. А Палажка так радісно:

— Порівнять! От спасибі вам... дайте стежку в цім... доказать сяким-таким!

Всміхнувсь Остапчук. Оце-то йому допекти Василеві!

— Чого ж, — каже до неї, — можу дать стежку. — Повернувсь до Михайла:— Тільки тут от що: того, що як там було в вас — чи подарив йому батько, чи як, — згадувать у суді не треба, а просто: Василь, мов, сам захопив стільки города собі.

Мовчить Михайло, в землю дивиться.

А Палажка:

— От спасибі вам! — до Остапчука. — Я вже вам робить що без грошей послухаю за таку йашу добрість до нас.

Знов усміхнувся Остапчук: це ж йому й користь іце з цього буть може.

— Еге, я добрий, звісно... Захопив прямо, кажи, — навчає Михайла. — Знайти тільки для хворми свідка такого, який би теж так сказав, і діло вгорить. Я потягну руку за тобою. Перебалакать ще з товаришами суддями можу... і присудимо тобі посунуть обніжок у Василів город... Добре?

— Не знаю... коли б... — Михайло почухавсь.

— Що "коли б"?

— Коли б гріха не було тут.

Всміхнувсь Остапчук, прихилившись до Михайла та:

— А за обніжок?.. Як тут гріх, то й за обніжок же гріх: з вашого ж боку він скопаний.

Всміхнувсь і Михайло, помовчав, далі:

— Та це так, тільки... обніжок діло менше, а це... батькове слово треба ламать і... на Василя— захопив ще треба казать. Та й... обніжок не я й скопував ще.

Палажка:

— І тебе сі та ті й вигадували такого мені... — почала кричать на Михайла.

Зареготів Остапчук.

— Подумайте,— каже,— над цим.— Взяв ціпок, пішов.

Почалося справжнє пекло в хаті у Михайла. Палажка вже тільки й знає, що гризе йому голову:

— Сякий-такий, одбирай, що попустив! Слухає-слухає Оленка це, почне вбалакувать матір:

— Ну, мамо, що ви за людина така? Нащо гризня ця?

— А тобі чого треба? — визвіриться мати на неї.

— Кончила вчення, місця шукай!

"Ну,— було думає Оленка, — коли б уже швидше те й місце: зароблю грошей і, на чім не стане, куплю у дядька смужечку, що попустив йому батько. Нате, мамо, — скажу,— та цитьте!"

XI

Пройшло вже більш місяця з того часу, як пообіщав отець Полієвкт написать Оленці про місце. Жде-жде Оленка, не чуть нічого од його. Чи не забув? Почала турбуваться.

А то одного разу почула од Сергія вона, що сам чув десь, що отець Поліевкт, який завжди живе у губернському городі, зараз перебуває у батька свого, а цей живе у городі, що недалеко біля Вербівки, — невеличкий, повітовий. Батько його, сивий дідусь, заштатний батюшка, слабував дуже тоді, і він приїхав одвідать його. Стукнуло в голову Оленці: чи не піти це до його, нагадать про обіцянку йому? Вечоріло тоді вже, як вона цю звістку почула. Діждала другого дня, причепурилась, чкурнула. А там усього сім верст до города.

Півдня. Прихожа Полієвктового батька. Оливою, калошами пахне. Сидять на лавці в прихожій: Грищенко у тужурці, якась панночка в чорному, ще хтось безусий у блузці, — видно, теж до отця Поліевкта прийшли. Сіла Оленка й собі. У сусідній кімнаті чуть Полієвктів голос; балакає так повагом з кимсь.

— Любов до ближнього, — каже комусь, — любов, про яку так учив нас наш божественний учитель Христос, — велика річ. І ми, служителі його, у проповідях наших повинні дбать про неї.

"Милий отець Полієвкт, — думає Оленка,-про яке святе діло він дбає!"

А серце тільки тьох-тьох у неї: що то він про місце їй скаже.

Ось іде через прихожу у кімнату у ту баба якась в попереднику, на прислугу схожа.

Оленка до неї:

— Доложіть отцю Полієвкту, що я хочу бачить його:

Панасенкова, скажіть.— Пішла баба у двері, зачинилась, докладує.

— Так і Панасенкова тут?— чуть отця Полієвкта. — Пам'ятаю... там така... — почав до когось, — по науках у школі не було кращої за неї. Дякували мені, що таку ученицю знайшов. Там даровита, а працьовита!.. Може неабищо буть з неї.

Чує це Оленка, всміхається.

"Значить, коли за таку маєш мене, — думає, — подбаєш для мене. Ану, у якій же второкласній ти помістиш мене? У дівчачій, звісно. Ну, й працюватиму ж я! Буду вченіць своїх до думок глибоких привчать, до людськості, правди; буду їм книги гарні читать. Підійду до сії, до тії, всміхнуся до неї, візьму за щічку її. Боже! Як я їх буду кохать!" — Аж устала Оленка, пройшлась по прихожій, так їй гарно зробилось.

Вийшов якийсь батюшка од отця Полієвкта, молодий, високий, надів бриль, пішов собі. Визирнула баба з дверей незабаром за батюшкою:

— Ідіть хто... — каже.

Схопивсь Грищенко, почимчикував до отця Полієвкта. Двері зістались одхилені, Оленка стоїть біля комина і їй видно: отець Полієвкт сидить за столом у рясі шовковій, такий поважний, а Грищенко вклонився перед ним низенько так, склав руки на грудях і так облесливо підійшов до його.

"Яке ж низькопоклонство!" — подумала Оленка.

— Ваше високопреподобіє! — почав Грищенко до отця Полієвкта. — Заставте за вас бога молить: допоможіть мені перевестись у второкласну куди!.. Прошеніе ось... — Вийняв похапцем з тужурки

бомагу, підніс її отцю Полієвкту, стоїть, знітивсь перед ним, голову набік.

"Як же і принизився!" — подумала Оленка. Їй аж соромно стало.

Подивився у те прошеніє отець Полієвкт, далі:

— Гаразд, голубчику! — та й положив на стіл його.

Поцілував Грищенко ще раз отця Полієвкта в руку, вийшов, всміхається. Дивиться Оленка на його.

"Цуцик ти, цуцик, — думає. — На двох лапках стаєш. До чого це воно? Хоч і начальство ж отець Полієвкт, а він же чоловік, як і ти. І невже простіш як не можна держать себе з ним? Ну, взять хоч і благословення, та без корчіння такого. Або... або й зовсім нащо здалося воно?.. Тепер же не школярі ми вже!"

Дійшла й до Оленки черга. Увіходить і справді не бере благословення. Сказала "здрастуйте" та й стоїть, усміхається. Полієвкт зворухнув рукою, повів по столу, та й нічого. Далі схитнув головою та:

— Розумна стала дуже, — про себе ніби, хоча почула і Оленка це,почервоніла, мовчить.

Він.

— Що вгодно? — так сухо до неї.

Оленка:

— Ви обіщали місце мені, так,.. чи не чуть ще?

Насупив брови отець Полієвкт: .

— Не чуть...

— А коли ж буде чуть?

— Не знаю... Можна проситься інше куди. Хто там ще єсть до мене? — гукнув до дверей.

Щось важке-важке підступило під горло Оленці. Похнюпилась, пішла од його. На пішохода дожидав її Грищенко, щоб ріазом додому йти. Веселий такий.

— Ну, слава богу, — почав до Оденки, йдучи, — прийняв прошеніє і "гаразд" сказав... Воно й не що, а все-таки у второкласній вчителювати краще. Мій знакомий один у городському вчителює, бачив я сьогодні йото, такий у гудзиках! Форма нічого в городському. І в второкласшй нічого: канти червоні, кокарда.

"І ти задоволений, — думає Оленка про Грищенка. — Ти, що так про форму мариш! Значить, про даровитих тільки балачки, а на ділі— хоч він і нікчемний, пустий, тільки ворон збивать з тупіль, а, — аби цуцик!.. Де ж обіцянка хоч?"

Толока. Будяки проти сонця так червоніютї". Роззирає Грищенко сюди-туди, всміхається. Оленка нічого, повісила голову, йде.

"Так он воно що! — про Полієвкта думає.— Ось яка любов до-ближнього!.. "Дбать у проповідях"... а в житті... слова одні... Значить, єсть любов тільки до честі од ближнього! І за неоддання її ви так одпихаєте од себе його! І ви ще служителями Христовими себе вважаєте!"

Пригадалася Оленці тут притча про виноградарів, у якій хазяїн один послав слуг до виноградарів забрать ягоди, а виноградарі взяли й тих слуг повбивали.

"Убивці! — подумала. — Хто й служив би йому, ви й того уб'єте".

Пригадалося їй і те, що нагорода у неї — євангелія позолочена.

"Нащо ви хоч золотите її!" — подумала.

Другого дняі і ранок ще, а в хаті гризня.

Мати на батька:

— Ноги муляють черевики позалатувані, нових треба!

А батько:

— Нащо керсету у глину вробила? Глядіть треба, коли брать нігде нічого.

Вона знов про город йому.

"Чого ж тепер сподіваться мені? — думає Оленка. — Що робить? Гинуть... гинуть у цьому пеклі серед гризні, вбожества?"

Вийшла з хати, стала на порозі.

"Та що ж робить-таки?"— думає.

Пішла в садочок, сіла на лавці, підоперлась рукою.

"Хіба знов до Полієвкта піти? — думає.-— Так... стоїть пак іти до такого?! Проситься в іншу єпархію?.. Хоча... не такі пак і там Полієвкти! Хіба,.. в земську школу вдариться?"

Здумала про земство Оленка, здумала й про Кочуру, який чимсь у земстві єсть, Савка казав. Пригадала студента його, якого зустрічала, їдучи додому. Про Лсю, дачника-вчителя, про яких Савка розказував, здумала. Про панів, про яких десь у книзі читала, згадала. Були освічені, багаті були. Людям, що працювать чи вчиться бажали, а не мали змоги, запомагали.

"А що, якби це до Кочур сходить? — думає. — Люде теж багаті, освічені, не попівської, звісно, освіти. А не краще пак чоловік освіченіший? і люде з знакомствами, звісно. А жить так бажається... жить, працювать, робить щось таке гарне, велике... Невже б вони як-небудь не запомогли це мені, не пристроїли де абощо! Сходжу. Тільки самій ніяково мов. Чи не пішов би й Сергій за товариша?"

Прокралась до Сергія Оленка.

Згодився Сергій піти, тим більше що Кочурин студент ще був і знакомий йому. Ішов колись у Книшівку Сергій та од тічки собак оборонив його в полі, як він саме гуляв. З того часу здоровкаються.

Порішили в неділю сходить до Кочури.

XII

Прийшла й неділя. Ранок. Посилає батько до церкви Оленку, не йде. Полієвкт їй на думці.

"Чого я піду, — думає, — коли служителі церкви такі!"

— Безсовісна! — батько на неї. — Хіба ж можна до церкви не йти? Це Сергій усе тебе зводить з ума!

— Отож... — Палажка од печі. — Там не тільки Сергій у бога не вірує, а сяка-така й мати його: у церкві вже хто його зна коли її й бачили!

А Оришка й справді тоді давненько вже в церкві була: ходить їй трудно було; мочила коноплі під холод раз та захолодила ноги, боліли. Палажка ж і сама раніш коли-не-коли бувала в церкві, а тепер, як стала Оленка "баришенькою", часто стала бувать. Увійде, запишається так, а візьме свічку, закопилить губу та аж на самий перед лізе ставить: дивіться, мов, люде, чия я мати.

Сонце вже височенько було. Батько до служби пішов, Оленка до Кочури збиратьсяся давай. Внесла з комірки плаття голубе, празникове, керсет плисовий. Що надіть? Те й те приношене. А в шкільному синенькому, яке зараз на їй, і зовсім не личить іти: коротке, й лікті вже видно. Голубе празникове мов найчистіше, — наділа: приношене-таки й ситцеве.

"Нічого, — думає, — до людей освічених іду: не поди-йують".

На вигоні ждав Сергій її, теж у ситцевій блузці, пішли. Поле. Ось жито стоїть у копах. Скот пасеться в стерні. А ось гречка біліє-цвіте. Мед пахне-пахне, а бджоли тільки джж!.. Так гарно йти.

Балка ось. Хтось вибігає велосипедом із неї: біла сорочка, картуз білий, синя околиця. Хто? Студент Кочурин! Добігає...

— Здрастуйте! — до Сергія. Велосипед похитнувсь, і він зскочив. Почоломкався з Сергієм. Познакомив з ним і Оленку Сергій.

Він:

— Ху! Ухекався так... катаюсь... — Вийняв платок з кишені, утирає лоба. — Ху! Люблю побігать до чаю, краще питиметься. А ви ж це куди? — до Сергія.

Сергій:

— А так... ходимо... — збрехав поки що.

— Засиділись?.. Читаєте, мабуть, усе?

— Не дуже, — Сергій йому. — Книг немає таких. — Помовчав. — У вас там не можна б розжиться якої коли?

— Зайдіть коли. У нас гарна бібліотека. Чому ж?.. І погуляємо в нас. І ви... — звернувсь до Оленки студент.

Так радісно всміхнулась Оленка: цього ж їй і треба. Почервоніла та й очі в землю.

— Не стісняйтесь,— студент їй, — я знаю про вас: розказував Савка, як зострічалиеь тоді, пам'ятаєте?

— А коли б же й справді до вас забрести? — Сергій до студента.

— Хоч і зараз ходімте.

Пішли. Студент велосипеда веде, Оленка з ним поруч іде. Так бадьоро йде. "Ану, — думає, — як привітають пани нас? Ті, про яких я читала, були такі добрі: і пригріють чоловіка, й розважать. Звісно, люде освічені: про людськість знають уже і багаті: бідність не злить їх. А як я буду поводиться з ними? Як скажуть: " Не стісняйтесь, будьте як дома"... "Дякую", — скажу. Картини в їх єсть, квітки: побачу які. Книг

попрошу. Рояль, може, в їх єсть, пограю... так бажається... так давно вже грала".

— Що ж, ви кончили школу ту? — студент до Оленки.

— Кончила.

— Розказував Савка... Інтересно: так попали учиться. Хист, видно, до грамоти маєте. Що ж тепер робить думаєте?

Помовчала Оленка, далі:

— Не знаю й що.

— Як! Знання свої в житті прикладайте. Учителькою гарною можна б вам буть абощо. Інтересно: з народа сами, та якби стали видатним чим. Працюйте.

Всміхнулась Оленка:

— Не знаю тільки, де б працювать.

— Чого?

— З батюшками не везе щось мені: пообіщав один місце, потім... одказ.

— О! — зареготав студент. — Знали з ким мать діло! Киньте попів.

— А як би в земську школу мені. Як на вашу думку: з церковноучительської можна туди?

— А чому ж? Хоча... знайомство єсть яке в вас?

— А якби до вашого батька звернуться?

— Зверніться. Познакомлю.

Всміхається Оленка: "Ось-ось чого бажаю, досягну", — думає.

— І вам, знаєте що! — студент до неї. — Чому б вам не поступить на курси медичні, як сестра моя?.. Буть лікаркою, полегчать людям страждання, визволять од смерті їх.

Дивиться Оленка. "Боже мій,-— думає. — Яке ж велике діло полегчать людям страждання, визволять од смерті їх!" — Помовчала: — А як же б поступить на ті курси, трудно, мабуть, з моєю освітою?

— Чого? Підготовиться можна. До Люсі, сестри моєї, зверніться: та скаже, як там.

"Так от! — думає Оленка. — Що, якби підготовиться? А можна ж так: учителювать і готовиться! А в Люсі, може, есть і книги такі... От якби й справді! Життя таке коротке... Чом не використувать його на щось гарне, велике? Тільки... на курсах коштів же треба! Ну, та як небудь там... між людьми добрими... А як Люся? Вона така, мабуть, добра... от подружити б!.. А студент? — Позирнула на студента Оленка: такий гарний, чорнявий, худощавенький трохи і так гріє од його. І велосипед його такий хороший, і блуза, і все..."

Серденько так забилось у неї.

Увійшли у яр величезний якийсь. Дерева-дерева зеленіє в йому! А дім такий білий, здоровий на підгір'ї стоїть. Став ось. Верби позвисали над ним, сонечко грає в воді. Гребля. Ворота помережані. З-за огорожі дощаної визирає акація. У хвіртку ввійшли. Волоські оріхи позвисали над стежку, квітки перед домом рябіють. А рояль так лунає в одчинені вікна! Ну й згуки ж, небесні згуки! Так і линуть у душу Оленці: хочеться їй і

плакать, і сміяться. "Люде, — хочеться крикнуть. — Нащо зло на світі здалось?"

Балкон зеленню повитий. В прогалявину видно: пани сидять на балконі, саме чаюють, блищить самовар.

Так Оленці боязко-радісно.

Поставив студент велосипеда на дворі, на балкон їх веде. Стіл довгий-довгий, а ласощів усяких!

-— Здрастуйте! — Сергій та Оленка до панів, так соромливо. Стали на порозі, стоять.

Подивились-подивились пани їм на ситець, та й нічого.

— Снідаєте вже? — студент до панів.

— Еге, — хтось промовив.

А Кочура старий, лисий, здоровий, — знають Сергій та Оленка його: у город часто через Вербівку їздить поз їх, — чвякає щось та:

— А то ж що за люде? — на Сергія та Оленку показує.

Студент:

— Та це... знакомі мої: учитель народний і... хоче у земство проситься, — показав на Оленку.

— Гм! — буркнув Кочура та й губу закопилив так призро.

Почервонів студент, наче йому соромно стало, що привів знакомих таких; промовив "знакомтесь" та й пішов у покої.

Почервоніла й Оленка: "Та невже це так нас вітають! — подумала. — І студент... так ласкаво балакав дорогою, а тут... чкурнув мерщій. Слова одні... марні, пусті".

Скраю ось сидить якась панночка. Платття рожеве на їй, а щічки пухкенькі такі.

Дає їй руку Сергій так невміло, несмілко; Оленка теж так саме за ним. Всміхається панночка, тиче їм пальчики. Переглянулась з кимсь усатим, п'ятенце на щоці, обоє всміхаються. Ще дужче почервоніла Оленка. Дійшла до старого Кочури, саме запихається грінкою, не бачить їх.

— Здрастуйте! — Сергій до його.

Глянув, ткнув свої пальці їм, мнякі та товсті. Дійшли до усатого з п'ятенцем на щоці, газету саме читає, — теж такої. " Познакомились " ще з панією якоюсь товстою, мабуть, Кочурихою. Та дала їм пальці так милостиво:

— Здрастуй, здрастуй, голубушка, — до Оленки

всміхнулась.

Поставали далі під стіною обоє, стоять.

"Та невже це така інтелігенція, — думає Оленка, дивлячись на панів, — такі люде освічені... вйсокомірні, байдужі?"

Рояль годі лунать. Входить якась панночка в коричневому; за нею й студент. Посідали до чаю й вони. Поколотив ложечкою у стакані студент, глянув на Сергія й Оленку та:

— Може, й ви хочете чаю? Сідайте.

Робить нічого. Сіли на порожні стільці. Гукнув студент горничну. Та два стакани винесла, поставила перед ними. Стоять ті стакани порожні: рожева панночка усім наливає, а їм і ні.

— Люся! — студент до неї. — Налий он.

Наливає Люся, всміхається.

— Я й забула, — каже.

Смакує Оленка той чай і без сахарю, без нічого.

"Чого я пішла сюди." — думає.

Усатий щось про Персію балакать почав. Голос його такий противний Оленці. А пики у всіх страх осоружні які! І таке все їй вороже, чуже: і банка з варенням, і зелений балкон, і білі двері, що йдуть у покої. А повітря так воняє панами.

Почали розходиться: усатий надвір з Люсею, студент у покої. Ті теж — хто куди. Зістались удвох Сергій та Оленка.

— Ходім звідціля! — до Сергія вона.

Сергій:

— А про місце ж?..

Аж побіліла Оленка:

— Та що я, собачка яка, щоб прохать місця в таких ситих, байдужих, діло мать з такими?

Сергій:

— Так хоч книжки... — Підійшов до дверей: — Павле Івановичу! — гукнув.

Виходить студент.

— Так книжки... — Сергій йому.

— Можна... Ось я папі скажу тільки. — Пішов. Виходить і папа, дивиться сторч.

— Що таке? — питає.

— Байрона почитать... Будьте ласкаві, — Сергій йому.

Подивився-подивився пан на ситець Сергієві, далі:

— Прийдете іншим разом коли, або... може, я вам передам як-небудь, шукать зараз далеко. — Пішов.

— І попрощаться ні з ким! — всміхнувся Сергій. "І я пішла до їх!.. — думає Оленка, йдучи дорогою. — Мала прохать їх!.. На віщо це схоже? Яка ж я дурочка!.. Не навчив Поліевкт, полізла... надіялась так, марила... Які ж жалібні мої мрії, надії!.. Яка ж легкодуха я! У людей отак вірить, шукать запомоги у когось. А, щоб мене чорт узяв!"

Сергій:

— Значить, так... Посилай прошеніє тепер за місцем сюди-туди...

— А, пішли вони, всі місця і люди! Не бачить їх, злих, не чуть їх!..

Доходять до села свого. Сонце з півдня вже звернуло. Душно. Вигін. Біля вітряка в холодочку сидять хлопці, дівчата. Данило, в синій жилетці, положив руку Ганні на шию, а шия у неї така у намисті. Петро, що колись з ним Оленка в школу ходила, схилився на Пріську. Такі веселі: співають, жартують.

"Щасливі! — думає Оленка про їх. — Співають собі, і до всяких інтелігентних, освічених, ситих, тупих їм діла нема! Що, якби це так і собі. Жить дома, співать так у неділю, а в будень на городі чи в полі робить... Квіточки, сонечко... І все так просто, до природи так близько. Ніяких "освічених", ніякої інтелігенції тобі тупої, нікчемної... Пішла вона!.."

XIII

Почала Оленка й справді привчаться жити дома. Уперід матері до роботи хапається. Зриває, чистить квасолю; зрізує, вибиває соняшники; се-те робить. Та дарма. Почує гризню в хаті, кинеться їсти, та нічого, — сумна така зробиться.

А то сидить вона раз у садочку. Сергій в хаті у себе грає на скрипці. Двері одчинені в його, і чути Оленці гру ту. Слухає, — і так жалко їй. Пригадується Їй рояль, на якрму вона вчилася грать; пригадується те, про віщо так недавно марила вона: він— милий, задумливий, книги, картини... Де ж воно це?

А раз увіходить у хату Оленка. Садять на лаві у їй:

батько і Яків Васюк, сусіда один.

Васюк:

— Треба оддати, пора вже — до батька.

А батько позичав колись у його рублів скільки на плаття Оленці.

— Підождіть трохи,— проситься, — Ось Оленка заробить, оддам.. — Повернувсь до Оленки: — Оце ж пам'ятай, дочко...

"Бідний батько, — подумала Оденка, — і він же не знає про діла мої! А що буде, як узнає?"

Думала;! думала, послала просьбу в іншу епархію за місцем-таки. Второкласної не згадує вже. " Хоч би у церковноприходській, — думає,- — бути".

Палажка ж своє діло робила: за вгород Михайлові голову гризла та гризла. Остапчук теж. Де стріне його:

— А що, як про вгород? — питає.

— Та так... — почухається Михайдо, — не знаю.

— Подумай.

І Михайло вже усяк передумав.

А то в полудень якось увіходить Палажка з комірки:

— Сі та ті хазяйнували б тебе,— почала на його. — Діжу на завтра вчинять, а борошна нема, а ти... шукай борошна йди та город, що попустив, одбирай!

Жито ще тільки возили з поля тоді, й нового борошна не було ще. Кінчив Михайло жилетку, що саме латав, надів її, взяв мішечок, вийшов з хати... Куди йти? Напозичався вже так, що й у вічі людям дивиться ніяково. Стоїть, на город Василів дивиться.

"Ні, таки справді одібрать те, що попустив,— думає. — Який кущ картоплі продав би з тії смужечки, мовляла Палажка, і то б же яка це запомога була! А чи гріх який за одбнрання чи й за те, що на Василя треба казать "захопив", то... Остапчук же первий цро це нагадав. Йому й гріх нехай. Та й... хоч би й мені! То хіба тут такий уже гріх, що й одмолить не мфжна його? Я ж вірую в бога! Друга рїч у бога не вірувать, як Сергій он: коли-не-коли ти в церкві побачиш йото, а побачиш,то як пень він стоїть. А я ж таки... з усердям стою. І до святих знамуюсь, і все; і пости сповняю, говію разів скільки на год. А на страсній неділі й озвару не їм. Дає Остапчук пораду, спасибі йому, так, значить, і буть. А дай до його сходжу, побалакаю та й борошна в його, може, візьму".

Балачка з Остапчуком про це вже була коротка у їх. Зіставалось тільки свідка знайти. Недалеко ходили по його. В Остапчука тоді саме був на роботі, дрова рубав, Омелько Бовкун. Омелька цього знають у селі як чоловіка, що легко його підмогоричить можна: любить випити, любить і збрехать. Сам невеличкий, ніс синій. Покликали в хату його.

— От що, Омельку, — почав Остапчук до його, — наш могорич ось з Михайлом тобі.

— Як саме?

— У брата Михайлового города батьківського більш, ніж у Михайла, так... чи не посвідчив би ти в суді, що Василь, мов, сам захопив його стільки собі.

Подививсь-подививсь Омелько на Остапчука, на Михайла, всміхнувся, далі:

— А одвіту тут ніякого не буде мені?

— Ого-го! — зареготав Остапчук. — Якого одвіту?

— А що я не знаю іменно, як там... У холодну не вкинуть?

— Хто вкине? Василь? мужик необразований? Що він тямить? Сердитий, і тільки; так нам наплювать на те. А як захопив? Скажем... мм... та нащо й здалося це: ми, судді, далі й допитувать не будем тебе, щоб і не спіткнуть.

— Так чого ж? Можу.

Узявсь Остапчук і жалобу написать, бо й за це, думав, якийсь день поробиться йому. А він бачив, як жалоби пишуться, не одна перебувала в руках. Тільки як йому ніколи тоді саме було, збирався їхать за медом у пасіку, а завтра неділя, то він сказав Михайлові:

— Завтра, гуляючи, я сам надійду до тебе та в тебе й напишемо.

Взяв на одробіток Михайло борошна в його, пішов.

XIV

Прийшов Остапчук до Михайла в неділю.

— Трудне діло — позви, — почав до його. — Усе треба, щоб хтось руку тяг за тобою, давав стежку тобі та й написав жалобу гарно... чогось воно стоїть!

— Потрудіться, спасибі вам, — Михайло йому. — Я вже вам за це услугую.

— Да, да! Молотить послухаєш.

Сів Остапчук писать і жалобу ту. Взяв на лутці чорнило Оленчине, перо, всміхається.

— Тільки знаєш що? — до Михайла каже. — Я на пишу, а після мене ще й переписать треба комусь: я — суддя, і негарно, щоб моя рука була на прошенії.

Знайшов Остапчук бомажку у себе в кишені, пише.

Зліг Михайло на стіл:

— А хто ж це перепише? — питає у його. — Оленка хіба?

— Да, да! Вона ж согласна на позов на цей?

— За це вже й не знаю я. А Палажка:

— Согласна не согласна, дитина рідна: перепише,

— сидить на полу, всміхається.

— Да, да! — оскирнувсь Остапчук. — Дитина рідна:

одних думок з батьком, з матір'ю бути должна... Написав Остапчук, продивився, далі:

— Ну, тепер і її... як її?.. погукайте.

Оленка тоді саме в садочку була. Якась пташка щебетала на гіллячці, і вона сиділа слухала; перед нею розгорнута книжка лежала.

Постукала мати у шибку, увійшла Оленка в хату.

— Здрастуйте! — кивнула до Остапчука головою.

Він:

— Здрастуй! Тут ось чорновочка тобі, а перепиши сядь.

"Суддя, і такий неввічливий! — подумала Оленка,— на "ти"..." — Почервоніла.

Взяла чорновочку ту, дивиться в неї. Так-таки й написано: "Васьілій захопил огорода..." Знала, звісно, Оленка, що це неправда. Подивилась-подивилась та й положила на стіл її.

— Не буду я цього переписувать, — каже.

— Чому? — гукнула мати на неї.

— Тому що... зла не робіть! — та й іде до порога. Перебігла мати дорогу їй:

— Куди ти? — визвірилась. — Нащо ти вчилась ось стільки?

А Остапчук свариться пальцем на Оленку:

— Грішно так! — каже. — Грішно упорною буть. Ти знаєш, що значить не спушаться матері-батька? ти... ти вчила заповіді?

Оленка:

— Прошу не тикать на мене! — до Остапчука. Всміхнувсь Остапчук:

— А хіба... з якого двора ти?

— Вчила заповіді? — почав і Михайло. — Повинуйся, в писанії сказано.

— Чого вам треба од мене?! — крикнула Оленка.

Мати:

— Ворогів жалко тобі? — Штовх, штовх у спину її: — Переписуй ото, того треба нам!

Побіліла Оленка, оступилась до полу та:

— За що ж... за що ж зневага така?

— Та стоїть пак тобі, ледащо, їсти давать, га? — хитає мати головою.

Розсердивсь і Михайло на неслухняність Оленчину.

— Ох-хо-хо! — зітхнув. — Скоромне у пісні дні... до церкви не виженеш.

А Палажка до Остапчука:

— Сало у середу, в п'ятницю їсть, — на Оленку показує. — Єсть для борщу трохи, — бере, хліб маже ним.

Удавили сльози Оленку, не знає, що вже й робить. Взяла ту чорновку, перо, бомагу, сіла за стіл, переписує.

Всміхається Остапчук.

— Вот так... — навчав її. — Що говорять тобі, слушать нада. І пости чтить нада, до церкви ходить, і... і всьо, потому: грішно. Через те бог і дощу не дає, що тепер у його вірують так.

Переписала Оленка, кинула ручку, вийшла надвір. Так їй важко, досадне. Куди йти, що робить? Постояла трохи в садочку, на вигін пішла. Ходить.

"Зло,то є зло! —думає. — Хай уже хто, а то... батько наважився на таке діло низьке... богомільний такий... От і віра!"

Збоку в Оленки лежить кладовище, по підгір'ю так розіслалось і таке в дереві все.

"Лежать люде, — думає, — і байдуже їм зло".

Повернула до кладовища. Ровом обгороджене. Полинь, нехвороща стирчить на рові. Увійшла у ворота. Стерня вівсяна зразу на голій місцині, так жовтіє на сонці. Хрести, могили пішли в деревці невеличкому, видно — недавні. Далі вишник. Хрести такі сірі, похмурі визирають із його. Один он, чорний, лежить у траві. А он запала могила, чорніє нора в бур'яні. Уявились Оленці череп, кістки того, що колись жив, а тепер там лежить.

"І це вінець життя такий! — думає. — Ціль його... нагорода за всі турботи, страждання?!"

Трохи убік берези біліють. Хрест білий, покрашений під однією стоїть. Прийшла до його Оленка. "Андрій Біланенко" — напис на йому. Так... Чула од Сергія Оленка: умираючи, бажав Андрій, щоб його поховали під березами, де рідко могили. Бажав і напис на хресті мати рідною мовою, сказав і який. Сергій йому й вирізав. Читає Оленка: "Вийшов на вчителя і... вічного упокою місце знайшов!"

"Так от місце! — думає. — І його ж не минеш. Що ж тоді всі ці місця, які од Полієвктів, од Кочур усяких залежать?! Яка ж нісенітниця — високомірство їх! Яке безглуздя запобігати ласки у їх!.. Шукати якоїсь запомоги у когось! Життя... яка нікчемна річ воно!"

Подивилась на берези Оленка: віття так порозвішували. Подивилась униз: видно, як кучері вишневі в'ються по кладовищу, до рову спускаються; як на рові купчаться липи і як село поринає в садах.

"У якому гарному місці Андрій спочиває", — подумала.

За церквою видно кущ верб, такий рясний зеленіє. Уявилась Оленці річка, що там єсть. Її очерет обступив, лепеха. Пригадались Оленці русалки, про яких десь казку читала вона, що жили так у воді.

"От якби шубовснути з тих верб, — думає, — зробитися русалкою, жить під водою в кришталевих покоях, а зійде місяченько, на вербах гойдаться".

Прийшла з кладовища Оленка. Сонечко було вже над заходом. Сергій і мати його груші саме в садку у себе збирали.

"Збирають, — думає Оленка, дивлячись на їх із грядок, — і не знають, що й я зробила їм зло: переписала бомагу таку".

Що б таке їм гарне зробить? Як би хоч обізваться до їх? Ступила до обніжка та:

— Дядино, Сергію, ви не сердитесь на мене? Зареготав Сергій:

— О! — каже. — Видумай ще що. А дядина:

— Хіба ти що винна? Почервоніла Оленка, й нічого.

XV

Почав уже батько й про місце в Оленки питати:

— Чого це тобі од отця Полієвкта не чуть нічого й досі?

— Хай!.. — махне рукою Оленка та й піде. Усе вже вона було ходить похнюпившись: у садку, на вигоні, на кладовищі, — неначе шукає чого. А сердита зробилась! Заведуть у хаті гризню або посилає батько до церкви її, — лютує, кидає все. А ранок, холод надворі, — ходить боса біля хати й розхристана. Та день зійде, їсти і в рот іноді не візьме нічого.

А раз гірко-гірко якось до Сергія всміхнулась:

— А чого єсть люде — покінчають з життям? — питає у його.

Він:

— Хто його зна. Читав я, що через легкодухість усе: бояться життя.

Схитнула головою Оленка, помовчала, далі так схвильовано:

— А не бачить цілі, розуму в житті, страждати і боятися поквитуватися з безцільним стражданням, боятися смерті, скиглити, хапатись за поли життю, аби тільки жить, не знаючи для чого і нащо, — не легкодухість хіба?

Зробилась бліда-бліда, з лиця спала і попід очима сині смуги лягли.

А батько жде: ось-ось вийде од Полієвкта місце Оленці. Заробив грошенят трохи під хурою, набрав їй ситцю на плаття, — сам, вона й не казала йому. Дає їй:

— На, — каже, — ший, щоб було в чім їхать на місце. — А Оленка сама собі пошить плаття уміла вже.

Подивилась на ситець на той та й положила в скриньку його.

XVI

Прийшов час і суда за город. Тільки не так вийшло це діло, як малося буть. Остапчук гадав, звісно, що Василя, "мужика необразованого", легко обійти на суді буде можна і тим більше, що за "чорта рудого" судили його, і він мовчав. А мовчав він тоді, бо вважав себе винним; а тепер, як чув якось в окружному суді — був свідком за когось — як обороняються люде, так і собі тут почав. Почав зразу з того, що став гребувать, щоб Остапчук не брав участі в розборі діла цього, бо як з ним, Василем, сам діло мав по суду. (А за "чорта рудого" цей же і суд дав йому щось більше тижня арешту.) Дзвонили на Василя тепер, холодною його лякали, а він добився, таки, що Остапчук з-за столу вийшов.

А що казав Остапчук, що перебалакає з товаришами-суддями, так і зробив. Бо Василь і сам трохи зачув Остапчука з тої кімнати, де закусювали саме вони.

— Учити треба таких, — чулось звідтіль. — А то... ні за що тоді нашого брата будуть мати, всі чортами рудими зватимуть нас.

І от тепер свідка Бовкуна і справді допитувать не всиловались. Та Василь сам умішався сюди.

Суддя, що сидить посередині, червоний, у синій чу-марці, спитав Бовкуна:

— Так ви знаєте: Василій захопил?

— Іменно так, захопив.

— Ну, більш нічого.

Василь аж з лавки підскочив.

— Як нічого? — почав до судді. — А чому ж... а спитайте його, як захопив я?

— Нас нічого вчить! — гримнув суддя на Василя.

— А чого ж ви так?..

За дзеленчав суддя у дзвонок: "Мовчать!" — крикнув.

— Та ні, — Василь йому. — Мене цим не залякаєте, Я й далі двері знайду.

Подививсь-подививсь суддя на його, прихилившись до другого судді, що сидів праворуч, товстий, у чорній чумарці, та:

— Сльота така. Як ви думаєте?.. до начальства ще може полізти.

— Еге, — той йому. — То й нам нагорить.

— Ну, харашо! — суддя до Василя, далі: — А не скажете, як, приміром, захопив Василій? — до Бовкуна.

— Та так... звісно... — Помняв-помняв Бовкун шапку в руках, та й нічого. Одказали Михайлові. Прийшов він додому.

— А що, як? — Палажка до його.

— Та як? Ніяк! Одказали.

Дивиться на його Палажка, витріщила очі, далі:

— Що ж ти робив там?! Тобі б же настоювати було, прохать суддів... Та це ж яка радість ворогам! А, боже мій!..

Похитала головою, плюнула та й пішла до Оленки, що сиділа в садочку, думала.

— Зазнавайся з панами! — почала до неї.

— Як зазнавайся?

— Так... Ти вчена: пани за тобою стоятимуть, до земського підеш: за вгород поклопочеш. Почервоніла Оленка, мовчить.

— Чого ж мовчиш?

— Одчепіться!

Пішла Палажка в хату, знов: і сякий і такий — почала кричать на Михайла.

Як по душі дере Оленці той крик. Встала, снує, по садочку сюди-туди так швидко. Де б ділася, що б робила? Ходила-ходила, далі поза клунею, та до Сергія пішла, не знає й чого.

Був у хаті Сергій, у шаховці рився чогось. На лаві сидів Грищенко.

— Поздоровте мене! — почав до Оленки Грищенко. — Таки не збрехав отець Полієвкт: у второкласну незабаром од'їжджаю.

"І ти од'їжджаєш! — подумала Оленка. — От який отой світ! — думає. — Світ честолюбства, низькопоклонства, нікчемності". — Подумала, далі: — Заграй мені, — до Сергія.

Зачинив Сергій шаховку, оддав Грищенкові ноти якісь, узяв скрипку.

— Якої тобі, польки? — побренькав, грає.

Увіходить Василь, прийшов із суда, поставив ціпок, почоломкався з Грищенком, а на Оленку тільки нелюбо так глянув. Почервоніла Оленка. Пригадалася їй та бомага, що вона переписала на його.

"Взнав про це, мабуть", — подумала.

А він і справді взнав. Знакомий писар у волості сказав йому, що Оленка прямо написала, що сам чув од Остапчука.

— От і вір їй! — здивувався Василь тоді. — Що вона добра до тебе: і ходить, і все.

Сів на полу тепер, їсть Оленку очима.

Похнюпилась Оленка: "Яке ж таки я низьке діло піддержала!" — думає.

Сергій:

— Може, козачка ще тобі?..

Мовчить Оленка: "І я не змогла не переписувати того, — думає. — Яка ж я ганчірка!"

— Ну, так як?.. — почав Василь до Оленки. — Огорода з батьком та матір'ю одбирати у мене! Що ти написала на мене?

Побіліла Оленка. Подивилась-подивилась на Василя, і ні слова. Встала, пішла. Палажка саме з відром ішла з хати з своєї, побачила, звідкіль Оленка йде. А Оленка навпростець, борозенкою, прямо йде, не крадеться вже.

— І сяка, і така! — почала на неї. — Ти таки ходиш до їх!

— Та й клята ж!.. — Оришка з грядок на Палажку.

— А ти? — Палажка до неї. — Ти он у бога не віруєш, ти... до церкви не ходиш. Тобі церква не мати, бог не отець!

Нікому нічого Оленка. Похилилася в садочок собі.

Заходило сонечко саме, золотило садочок, що жовтіти починав. Літо вже наприкінці було. Стоїть Оленка та так дивиться на садочок, на сонечко.

Стемніло. В хату Оленка ввійшла, лампу на стіл узяла, скриньку біля столу на ослінці поставила. Взяла у їй ситцю сувійчик, що батько на плаття набрав. Парасі дала.

— На спідничку, — каже, — буде тобі. Далі бере тетрадки шкільні, щоденники, подивиться, розірве та й кине, та й кине до печі. Батько ввійшов.

— Нащо ти рвеш? — до неї. — Воно б же здалося на віщо.

— Не ваше діло! — Оленка йому.

Вийняла потім книги, шкільні подарки: "Тараса Бульбу", про рослини якусь, сіла, надписує Сергієві, Грищенкові по книзі: "На згадку", — пише. Вийняла й євангелію в оправі золотій: "Отцу Полиевкту Соха-новскому", надписала: "Оваго убо биша, оваго же уби-ша", — додала з притчі про виноградарів. Взяла потім клаптик бомаги, пише: "На цьому світі, де зло, неправда, нікчемність панують, чомусь гарному, світлому немає місця. Прощайте". Взяла клаптик бомаги, пише:

"А вам, батьку, мамо, ось що скажу: віра в бога не в самому ходінні до церкви, не в обрядах самих... Поховайте мене, де Андрій, між березами. У домовину мені квіток накладіть ".

Цидульки ці підопхнула під скатерть; книги поклала на покуті, скриньку під піл, на місце, поставила; а сама чепуриться давай: змилась, розчесалась, коси не заплітала, волос, як у русалок, зоставила. Внесла плаття голубе, празникове, давай убираться.

Мати коноплі біля комина мне.

— Куди ти? — питає у неї.

— На місце, — вона їй.

Батько маже хліба шматок часником та:

— Так тобі це й коня запрягать?

— Лягайте ще спать. Вбираюсь, щоб готовою буть тільки.

— А коли ж це ти приїдеш до нас? — всміхається мати.

— Побачите.

Убралась, пов'язала стьожкою червоною голову, на хату надивлятися давай. По долу костриця, під припічком купка сміття.

— Як у свининці у хаті! — каже до матері. — Поприбирайте: може, люде незабаром будуть до вас.

Подивилась на Парасю, що спала вже, на матір, на батька... Забриніли сльози у неї. Так жалко.

"Що робити?" — думає. Стояла-стояла, далі прокинула подушку на ослоні та лаві, — ліжко її, — "лягла. Обхопили думки її.

"Хіба... жить зоставатись? — думає. — Так... для чого ж і жить?.." Здумала про всі свої попередні мрії, надії, про Полієвкта, Кочур; про матір, батька, Остапчука, Грищенка...

"Де ж щось гарне, велике? — думає. — У мріях, надіях, у книгах!.. А в житті? Нікчемність, нісенітниця, зло... Стоїть пак турбуваться, корчиться, поринать у злі, в багнюці?.. Яка цього ціль? Кому це потрібне?.. Не краще пак спокій... вічний, тихий, хороший; спокій під деревцем, квіточками, травичкою?!"

У хаті було вже погашено. Встала Оленка. На полу, під стіною, лежить батько, чорніє; далі Парася, поз запічок — мати.

— Прощайте! — прошепотіла. Вийшла з хати... навіки.

XVII

Знайшли Оленку під вербами у воді, — по платку, що лежав біля берега. Сяяло сонечко, пташки щебетали, а гарнесенька дівчина була байдужа до всього, до всього. Карі оченята її вже не світились питанням, молодесеньке серденько не бажало кохання. Спокійна-спокійна була.

Як самовбивцю поховали її саму собі в глухому кінці кладовища, на голій місцині, далеко-далеко од берез, під якими вона спочивать так бажала.

Через тиждень після смерті прийшла одповість з другої єпархії. Кличуть Оленку на місце.

Тепер батько, мати, сестричка обсадили вічне місце ЇЇ любисточком, барвіночком, вишеньками, кленочками. На хресті берестовому, невеличкому, прибили іконочку матері божої. Батько світить увечері в хаті, читає псалтир за впокій; мати голосить.